

PIOTR KARDYŚ – KIELCE

BIBLIOTEKA PRZYKOLEGIACKA W WIŚLICY (XV-XVIII W.)

Prezentacja bibliotek średniowiecznych i wczesnonowożytnych funkcjonujących przy różnego rodzaju instytucjach kościelnych wciąż pozostawia wiele do życzenia. Dzieje się tak głównie z powodu braku syntetycznych opracowań tematu. Istniejące opracowania poszczególnych zbiorów pozwalają jednak na przegląd i omówienie zachowanych spisów książek, sięgających swymi początkami średniowiecza¹.

Z okresu średniowiecza zachował się spis książek znajdujących się w latach 1480-1483 przy kolegiacie NMP w Wiślicy. Opublikował go Wojciech Kętrzyński w *Monumenta Poloniae Historica*². Średniowieczny katalog nosił tytuł *Secuntur*

¹ Zob. H. E. Wycza w s k i, *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku*, „Polonia Sacra”, 6 (1953-1954) z. 1-2, 4, s. 114-142; W. A. P a b i n, *Bibliografia piśmiennictwa o polskich bibliotekach kościelnych za lata 1901-1965*, „Studia Theologica Varsaviensia”, 8 (1970) nr 2, s. 349-368; H. E. Wycza w s k i, *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, t. 2, cz. 1, Lublin 1975, s. 517-549; J. Wołny, *Z dziejów katechezy*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, s. 149-207, gdzie m.in. zestaw tytułów i autorów mających wpływ na nauczanie świeckich; *Biblioteki kościelne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, kol. 497-510, Warszawa 1976 (dla Polski: kol. 505-507, średniowiecze; kol. 507-510, czasy nowożytne); E. Potk o w s k i, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, passim; S. Wi e l g u s, *Obca literatura biblijna w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1990, passim; K. S t o p k a, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994, s. 132-191, gdzie szeroki zestaw autorów i podręczników używanych w szkołach średniowiecznych; A. Biernacka, M. D u b i Ń s k i, *Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 73 (2000) s. 9-21; M. T. Z a h a j k i e w i c z, *Funkcja i znaczenie biblioteki parafialnej lub klasztornej*, ABMK, 77 (2002) s. 9-17.

² MPH, t. 5: *Inventaria ecclesiae collegiatae Sanctae Mariae Visliciensis*, s. 938-942; por. E. Ch w a l e w i k, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory parafialne przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2, Warszawa-Kraków 1927, s. 505-506; M. H o r n o w s k a, H. Z d z i t o w i e c k a - J a s i e Ń s k a, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947, s. 299-303; Wi e l g u s, *Obca literatura biblijna*, s. 25.

libri in libraria ecclesie Visliciensis (1480) oraz *Secuntur libri, qui pertinent ad usum ecclesie* (1483). Podstawą publikacji był pergaminowy rękopis należący niegdyś do kolegiaty wiślickiej, który wydawca widział w Krakowie w końcu XIX wieku³. W trakcie spisowania inwentarza kolegiaty wiślickiej w 1480 r. Jan Gosławski, kanonik krakowski i kustosz wiślicki spisał także książki z biblioteki. W sumie wykazał 34 pozycje, przy czym na niektóre z nich składało się po kilka tomów, co pozwala przyjąć, że było to około 90 do 100 ksiąg. Trzy lata później tenże duchowny wraz z Janem Dominikowskim, prepozytem miejscowym, i Janem Starzechowskim doktorem dekretów i komisarzem biskupa Jana Rzeszowskiego spisali księgi przeznaczone do użytku w trakcie liturgii, w kościele kolegiackim. Tym razem spis liczył 12 pozycji, na które składały się mszały, psalterze, antyfonarze, graduály, kalendarz, zbiór przepisów liturgicznych (*capitulare diei et de sanctis*), *legendarius liber* – czyli księga zawierająca żywoty świętych czy *liber passionale* - księga zawierająca opisy męczeństwa świętych bądź Męki Pańskiej. W sumie możemy przyjąć, że spis objął około 30 woluminów. Uwagę zwraca zwłaszcza pergaminowy kalendarz, który dopisano do owego spisu w latach późniejszych. Można domniemywać, że jest to kalendarz opisany przez J. Zatheya, który widział go przed pożarem Biblioteki Krasińskich w 1944 roku⁴.

Nie jest to jedyny spis książek znajdujących się w bibliotece wiślickiej. Z lat 1598-1606 pochodzą dwa kolejne inwentarze. Oba powstały z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła. Pierwszy z nich, sporządzony został w trakcie wizytacji kościołów wiślickich (1598 r.) i znajduje się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie⁵. Zawiera on ponadto spis książek znajdujących się w zakrystii kolegiaty, które miały służyć zarówno kapłanom jak i uczniom szkoły kolegiackiej⁶. Drugi, autorstwa Alberta Chotelskiego⁷, kanonika wiślickiego i plebana

³ MPH, t. 5, s. 936.

⁴ J. Z a t h e y, *O kilku przypadkach zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie*, w: *Studia z dziejów kultury polskiej*, Warszawa 1949, s. 74-86. Według ustaleń tego badacza kalendarz powstał prawdopodobnie około połowy XIV w. w celu uświetnienia nowo wybudowanej halowej kolegiaty gotyckiej i miał zawierać zapisy ze starszego kalendarza wiślickiego. Zwłaszcza pojawienie się w nim imienia św. Gorazda miało popierać hipotezę o istnieniu w dawnej Polsce liturgii słowiańskiej.

⁵ AV Cap. 9, (*Visitatio secunda [...] per [...] Georgium card. Radziwiłł [...] a.D. MDXCVII die X et XI Iunii [...] expedita*), Akta wizytacji generalnej kardynała Jerzego Radziwiłła 1597/1598), s. 382-389, sporządził go ks. Jakub, kantor i oficjał wiślicki; zob. Wyczawski, *Biblioteki kościelne*, s. 133.

⁶ AV Cap. 9, s. 390-391.

⁷ Znany rocznikarz, prawdopodobnie syn chłopski, pleban w Dobrowodzie pod Wiślicą i kanonik kolegiaty wiślickiej, zob. W. U r b a n, *Z dziejów reformacji w Wiślicy*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 2 (1959) z. 2-3, s. 42, przyp. 26; B. K u m o r, *Kopiarz kolegiaty Narodzenia NMP w Wiślicy*, ABMK, 10 (1956) s. 210. W. Urban i B. Kumor twierdzą, iż na imię miał Wojciech, jednak nigdzie w dokumentach wiślickich nie występuje pod imieniem Wojciech (ewentualnie Adalbertus), lecz pod imieniem Albert, zob. *Rocznik Chotelskiego*, wyd. A. Bielowski, MPH, t. 3, s. 212-217, gdzie napisał o sobie „Ego Albertus de Chotel canonicus Visliciensis et plebanus Dobrovodensis”; zob. J. S z y m a n i s k i, *Ze studiów nad średniowieczną historiografią małopolską. Wiślicki katalog*

w Dobrowodzie nieopodal Wiślicy, w swej zasadniczej części sporządzony został zaraz po wizytacji radziwiłłowskiej, ale znajdują się w nim zapisy świadczące, że uzupełniany był w 1606 roku⁸. Pierwszy z nich zawiera około 250 tytułów skolajonowanych w siedemdziesięciu kilku pozycjach. Inwentarz Alberta Chotelskiego zatytułowany został jako katalog biblioteki należącej do kolegium wikariuszy wiślickich (około 130 pozycji), a dalsza kontynuacja jako katalog kapituły wiślickiej (około 140 pozycji). W tym ostatnim uwzględniono także księgi liturgiczne. W sumie daje to około 270 pozycji, przy czym powszechnym zwyczajem było skracanie tytułów bądź podawanie ich w formie popularnej. Jako przykład mogą służyć zapisy w rodzaju: *Haimo in Eplis. Pauli* – powinno być *Haimonis episcopi interpretationes in omnes epistolas Domini Pauli*, *Antoninii historii seu cronicii liber* – powinno być *Reverendissimi in Christo Fratris Domini Antonini Archiepiscopi Florentis opus excellentissimi historiarum seu cronicarum*⁹, czy *Enchiridion Christi* – powinno być *Enchiridion militis christiani*¹⁰. Nierzadko zdarza się, że zapisy autorów, jak i tytułów są niedokończone bądź brak jest ostatnich liter. Ponadto łączono często w jeden kodeks kilka współprawnych traktatów¹¹. Wobec powyższego liczbę dzieł wchodzących w skład biblioteki wiślickiej możemy pomnożyć 3-4 razy, a uzyskany wynik (około 1000) jest zgodny z wyliczeniami H. E. Wyczawskiego dla bibliotek kapituł kolegiackich u schyłku XVIII wieku¹².

biskupów krakowskich, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 4, Wrocław 1969, s. 11-16; *Katalog biskupów krakowskich. Redakcja wiślicka*, wyd. tenże, MPH sn. 10, cz. 2, s. 283-290.

⁸ Archiwum Diecezjalne w Kielcach, IIKW-4, *Descriptio reformationum, proventorum, privilegiorum, inscriptionum, inventariorum ecclesiarum; tam Collegiata Vislicienis, quam etiam sacelli Sancti Spiritus 1599*, (dalej: Kopiaż), k. 176r-181r, 333r-337r.

⁹ Kopiaż, k. 334r, 334v.

¹⁰ Dzieło Erazma z Rotterdamu, zawierające jasno sprecyzowany program teologiczny, zmierzający do oparcia życia religijnego przede wszystkim na Piśmie św., zob. J. Mańdzik, *Erazmiana w Bibliotece Parafialnej w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne”, 22 (1968) z. 3-4, s. 408; J. Domański, *O Enchiridionie Erazma kilka spostrzeżeń filologa*, w: *Kultura polska a kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1987, s. 109-121, zwłaszcza s. 113. Mało prawdopodobne, że chodziło o inne dzieła, jak: *Enchiridion theologiae pastoralis* Piotra Biusfelda z XVI w., autora często polecanego duchowieństwu parafialnemu, *Enchiridion sive manuale confessoriorum et poenitentium* Marcina Azpilcuety (1493-1586), eremity św. Augustyna, choć właściwym autorem był Fra Rodrigo da Porto – franciszkanin, *Enchiridion impedimentorum quae iuxta canonicas constitutiones in matrimonio contingunt ad iudicium et confessorum faciliorem cognitionem*, wybitnego humanisty Grzegorza z Szamotuł, czy *Enchiridion* Antoniego z Napachania, zawierający kazania katechizmowe, dzieło dydaktyczno-polemiczne, zob. A. Petroni, *Kanonistyka*, w: *Dzieje teologii*, t. 1, s. 377; J. Bajda, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII-XVIII wieku*, tamże, t. 2, s. 274; M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI-XVIII)*, tamże, s. 386; J. Mańdzik, *Księgozbiór przy kościele św. Jakuba w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne”, 20 (1976) z. 3-4, s. 614.

¹¹ J. Kracik, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku*, ABMK, 32 (1976) s. 250, zauważył, że sposób zapisu zależał od osobistych upodobań wizytującego i brzmienia posiadanej przezeń instrukcji.

¹² Wyczawski, *Biblioteki kościelne, 99 woluminów w 1598 r.*; tenże, *Kościelne zbiory biblioteczne*, s. 530, 542; Wielgus, *Obca literatura biblijna*, s. 14.

Z okresu późniejszego zachował się spis biblioteki wiślickiej z 1785 r., kiedy to ks. Antoni Dunin Kozicki wizytował miejscowe kościoły¹³. Wykaz liczy 240 pozycji, w tym 40 rękopisów.

Z przełomu XIX i XX w. pochodzą szcątkowe informacje o istniejącym niegdyś w Wiślicy księgozbiórze, podane przez ks. Jana Wiśniewskiego¹⁴ i Józefa Korzeniowskiego¹⁵.

Zanim przejdę do omówienia zbiorów wiślickich wyjaśnię co rozumiem pod pojęciem „biblioteki wiślickiej”. Uznałem, że w swoich rozważaniach uwzględnię wszystkie książki wymienione w różnych inwentarzach spisanych na przestrzeni od 80-tych lat XV w. do lat 80-tych XVIII w. W związku z tym pojęciem biblioteki obejmuję zarówno księgi liturgiczne będące w skarbcu (zakrystii) kolegiaty, jak i książki będące do dyspozycji wikariuszy czy miejscowej szkoły kolegiackiej.

Możemy z dużym prawdopodobieństwem ustalić, gdzie księgozbiór wiślicki był przechowywany na przestrzeni trzech stuleci. W czasie, gdy kustoszem miejscowej kolegiaty był Jan Długosz wybudował on w 1460 r. dom dla wikariuszy, składający się z 6 izb, 3 większych sal, kuchni, łaźni, studni, ustępu. Dom miał oszklone okna. Dla nas najważniejszą informacją jest wiadomość o bibliotece z kominkiem – *stuba libraria caminata*¹⁶. Wobec powyższego z całą pewnością możemy stwierdzić, że zasadniczy trzon biblioteki wiślickiej przechowywany był w tym pomieszczeniu, przy czym informacja o kominku zdaje się sugerować, że również tutaj dokonywano ewentualnego kopiowania ksiąg i czytano je. Z okresu późniejszego zachowały się informacje o szafach z książkami w domu wikariuszy¹⁷. Wspomniałem już, że księgi służące głównie do mszy znajdowały się w zakrystii kolegiaty, a jakaś ich część musiała się znajdować na wyposażeniu szkoły kolegiackiej, skoro w trakcie włamania do tejże, w nocy 25 czerwca 1517 r. skradziono m.in. książki¹⁸. Ponadto księgi przypisane do kościoła kolegiackiego przechowywane były w skarbcu tegoż kościoła, co jasno stwierdza wizytacja radziwiłłowska¹⁹. Oczywiście jest, że cały szereg książek musiał się znajdować

¹³ AD Kielce, IIKW-1, Wiślica miasto. Stan fary y kościoła kolegiaty wiślickiej. Odpis wizytacji ks. A. Dunina Kozickiego [...] wizytatora generalnego delegowanego, styczeń 1785 r.

¹⁴ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalmierskiem i Wiślickiem*, Mariówka 1927, s. 460, który oglądał na plebanii fragmenty książek z XV w., m.in. Liber 2-us partis 2-ae beati Thomae de Aquino ... Venetis. Impress. z 1493 r.

¹⁵ J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu i innych bibliotekach Petersburskich*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. 11, Kraków 1910, s. XXIII, nr 29, 35, 36, 254.

¹⁶ *Johannis Dlugossi Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, w: *Opera Omnia*, t. 7, Cracoviae 1863 (dalej: LB), s. 428-429.

¹⁷ AD Kielce, IIKW-1, w odpisie wizytacji z 1785 r. i opisie kolegiaty z 1792 r.

¹⁸ F. Kiriak, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 162.

¹⁹ AV Cap. 9, s. 389: Te wszystkie księgi są w skarbie kościoła wiślickiego porządnie ułożone [...]; tamże, s. 390: Ksiąg zaś do używania tak kapłanom jako i szkole, wyjętych skarbu do sakrystiey [...].

w pewnych okresach w rękach miejscowego duchowieństwa, a praktyka pokazuje, iż wiele z nich już nigdy nie wracało w miejsce swojego pierwotnego przechowywania²⁰.

Brak jest natomiast jakichkolwiek informacji, gdzie przechowywano książki przed wybudowaniem tzw. Domu Długosza. Dom wikariuszy wiślickich, który spłonął w latach 30-tych XV w., był drewniany i Długosz pisząc o jego pożarze nie wspominał nic o książkach. Wobec tego, albo cały ówczesny księgozbiór ocalał, albo przechowywany był gdzie indziej. O tym, że początki księgozbioru sięgały XIII w. przekonują badania nad środowiskiem kanonicznym w Wiślicy. Obszerne studium Tadeusza Lalika o miejscowej kapitule wykazało, iż początki zgromadzenia kanonicznego można widzieć w pierwszej połowie XII w., zaś w latach 70-tych doszło do reformy zgromadzenia, w wyniku której dokonano podziału na prebendy²¹. Prałatów i kanoników wiślickich spotykamy w źródłach począwszy od 1217 r. Znaczenie Wiślicy, jako ośrodka kultury w XII i XIII w. musiało być niebagatelne skoro powstał tu poemat o Walterze i Helgundzie²², spisywano na miejscu redakcje roczników i katalogów biskupów krakowskich, prowadzono własną kronikę, uzupełniano miejscowy kalendarz i rocznik zapisami dotyczącymi Czech i Luksemburgów²³, a także kopiowano na miejscu ważniejsze dzieła literatury średniowiecznej²⁴.

Warto wreszcie zauważyć, że środowiska kanoniczne należały w Polsce do

²⁰ K r a c i k, *Biblioteki parafialne*, s. 270-271.

²¹ T. L a l i k, *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich XII wieku, w: Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW* (dalej ZBnPS), Warszawa 1963, s. 149-191; E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 56 n; J. S z y m a ń s k i, *Kanonikat świecki w Małopolsce*, Lublin 1995, s. 60; J. D o b o s z, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995, s. 83-86.

²² G. L a b u d a, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa 1960, s. 245-298 (Powieść o Walgierzu z Tyńca i o Wisławie z Wiślicy). Kolejnymi przykładami znaczenia kulturalnego Wiślicy w XII w. są tzw. płyta orantów czy funkcjonowanie dworu Kazimierza Sprawiedliwego i jego żony Heleny, zob. L. K a l i n o w s k i, *Romańska posiadzka z rytami figuralnymi w krypcie wiślickiej*, w: *Rozprawy ZBnPS*, t. 1, Warszawa 1963, s. 85-132; t e n ż e, *Hi coculcari querunt, czyli kto pragnie być deptany na posiadzce wiślickiej*, ZOW, 34 (1968) z. 3, s. 190-195; t e n ż e, *Speculum artis*, Warszawa 1989, s. 175-226; K. J a s i ń s k i, *Nowy przyczynek do genealogii Piastów*, „Studia. Źródłoznawcze” (dalej St.Źr.), 24 (1979) s. 192-195; t e n ż e, *Kazimierz II (Sprawiedliwy)*, w: *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa 1993; T. W a s i l e w s k i, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza II Sprawiedliwego*, „Przegląd Historyczny”, 69 (1978) s. 115-120.

²³ S z y m a ń s k i, *Ze studiów nad średniowieczną historiografią*, s. 11-16.

²⁴ W 1433 roku na polecenie bakałarza Marcina, wikariusza kolegiaty, został napisany w Wiślicy kodeks Simon de Cassia Vita christi, z użyciem do nagłówków rzadko stosowanego zielonego atramentu. Za funkcjonowaniem w Wiślicy skryptorium, i to już na przełomie XIII/XIV w. przemawia fakt spisania tu graduła wiślickiego, zob. Historia Biblioteki Jagiellońskiej, J. Zathej, A. Lewicka-Kamińska, L. Hajdukiewicz, red. I. Zarębski, t. 1, Kraków 1966, s. 103, S z y m a ń s k i, *Ze studiów nad średniowieczną historiografią*, s. 14.

najlepiej wykształconych, a jednym z najważniejszych zadań kanoników było prowadzenie szkół²⁵.

Wracając do księgozbioru wiślickiego należy zwrócić uwagę na kilka jego cech. Podobnie jak w innych tego typu spisach kolejność dzieł i autorów jest przypadkowa. Nie uwzględniano tam podziału na przykład na Biblie czy Opera Doctorum Sanctorum²⁶. Przy niektórych pozycjach zdarzają się zwroty in sacristia bądź in thezauro. Jeśli chodzi o cechy indywidualne opisującym zdarzało się zwrócić uwagę na ceną oprawę. Jest to widoczne zwłaszcza w spisie z 1480 r., kiedy aż w 26 pozycjach zaakcentowano ten fakt²⁷. Spisy sporządzone w końcu XVI w. dzielą książki ze względu na ich format. W naszym przypadku są to: libri in folio, libri in folio scripti, libri in quarto, libri in quarto scripti i libri in octavo oraz księgi pergaminowe i papierowe, przy czym te ostatnie to wyłącznie mszały, graduły, antyfonarze, psalterze, brewiarze, agendy, responsoria, kancionały, lamentacje i postylle (około 30 voluminów)²⁸.

W spisie z 1480 r. znajdujemy wiele powszechnie znanych tytułów. Są w nim wypisy z dzieła *Catholicon* Jana Balbi z Genui²⁹, będącego w średniowieczu podręcznikiem gramatyki, retoryki oraz pełniącego rolę encyklopedii i słownika łacińskiego³⁰, *Liber expositionem* Mikołaja Liry z psalterzem³¹, popularny podręcznik liturgiczny Wilhelma Duranda *Rationale divinorum officiorum*³². Od-

²⁵ S z y m a ń s k i, *Kanonikat świecki w Małopolsce*, passim.

²⁶ Zob. podział biblioteki katedralnej w Gnieźnie, J. R y 1, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, cz. 1, ABMK, 32 (1976) s. 159-248, zwłaszcza s. 210, cz. 2, tamże, 33 (1976) s. 237-297; J. M. M a r s z a ł s k a, *Biblioteka opactwa benedyktynów w Tyńcu w świetle jej inwentarzy*, „Roczniki Biblioteczne”, 41 (1997) z. 1-2, s. 35-36; por. W i e l g u s, *Obca literatura biblijna*, s. 16, wlicza 4 podstawowe grupy dzieł w przeciętnej średniowiecznej bibliotece: 1) Biblia i komentarze biblijne; 2) dzieła patrystyczne i literatura teologiczna; 3) literatura kanonistyczna oraz literatura z zakresu prawa rzymskiego; 4) dzieła obejmujące wiedzę z zakresu sztuk wyzwolonych, medycynę, alchemię, geografę, itp.

²⁷ MPH, t. 5, s. 938-941.

²⁸ Kopiarz, k. 376r-337v. Nieco inny podział wystąpił w AV Cap. 9, s. 382-391, gdzie uwzględniono tylko Primus liber, Księgi pergaminowe, Księgi do śpiewania. Na wykazy ksiąg liturgicznych w aktach wizytacji radziwiłłowskiej zwrócił uwagę T. D ł u g o s z, *Sprawy liturgiczne w XVI w. w diecezji krakowskiej. Próba z obszaru kilkunastu parafii*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 4 (1951) z. 4.

²⁹ Ciekawe, że w 1434 r. prepozyt wiślicki Dzierśław z Krzyżanowic, znany z „hulaszcze-go” trybu życia, zastawił za długi egzemplarz dzieła o tej samej nazwie, zob. Cracovia artificum, Supplementa 1433-1440, Wrocław 1988, nr 70; L. P o n i e w o z i k, *Pralaci i kanonicy wiśliccy w średniowiecznych kapitulach diecezji krakowskiej*, [w druku].

³⁰ S t o p k a, *Szkoły katedralne*, s. 150.

³¹ M a n d z i u k, *Księgozbiór przy kościele Św. Jakuba*, s. 583.

³² M. T. Z a h a j k i e w i c z, *Teoria duszpasterstwa*, w: *Dzieje teologii*, t. 2, s. 215-216. Z dzieł liturgistów spotykamy ponadto trzy pozycje autorstwa Gabriela Biela w 1599 r., *Kopiarz*, k. 334r; zob. Z a h a j k i e w i c z, *Teoria duszpasterstwa*, s. 217. Natomiast nie znalazł się w żadnym z inwentarzy często spotykany *Tractatus sacerdotalis de sacramentis* (Sacramentale) Mikołaja z Błonia, pełniący rolę podręcznika dla polskiego kleru parafialnego, napisany około 1430 r. i zawierający

notowano tam również dwa tomy Izydora z Sewilli – *De summo bono* i *Sententiarum libri tres*³³, będące kompendium teologicznym i popularnym podręcznikiem późniejszych sentencji. Znajdujemy *Pieśni nad pieśniami* Orozjusza³⁴, postylle Konrada Waldhausena³⁵, który w innym miejscu nazwany został Konradem z Praagi³⁶, postylla magistra Henryka z Legnicy, szereg dzieł z kazaniem na niedzielę i święta oraz adwent, *Vita Christi* autorstwa św. Tomasza i św. Augustyna, cztery artykuły czeskie przeciwko husytom dyskutowane na soborze bazylejskim, sumę o błędach heretyckich Katarów i Patarenów³⁷, dzieła św. Anzelma, Helinandusa i Rajmunda. Zapisano także dwa dzieła apologetyczno-polemiczne broniące prawdziwości religii katolickiej³⁸ i charakterystyczne dla tego typu zgromadzeń duchowieństwa spisy praw i statutów diecezjalnych. Z pozostałych ksiąg duże znaczenie edukacyjne mogły mieć psalterze, najpopularniejsze książki chrześcijaństwa służące do nauczania elementarnego (alfabetu)³⁹. Do nauki gramatyki mógł służyć obecny w spisie Lucianus, słownik Henryka z Ratzbony⁴⁰. Było też ważne dzieło Idziego Rzymianina (Aegidius Romanus), augustianina, jednego z najważniejszych autorów XIII w., nazywanego doctor fundamentarius. Jego traktat o wychowaniu księcia, w naszym katalogu codices de regimine principum, odwoływał się do dzieł Arystotelesa, zwłaszcza *Polityki* i *Etyki nikomachejskiej*, których był rozbudowanym i twórczym komentarzem⁴¹.

Nie zabrakło w spisie kilku egzemplarzy Biblii czy kazań, jak sermo Pisani (Bartłomieja de San Concordio).

Spisy z końca XVI w. są znacznie obszerniejsze i oprócz kilku egzemplarzy

całość problemów doktrynalno-kultowych, wskazówki dotyczące postępowania plebana i polemiki antyheretyckie, zob. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 64-65; Zielińska, *Biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku w drugiej połowie XV wieku*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, „Sympozja” 9, Opole 1995, s. 109. Rolę kompendium doktrynalno-prawniczego pełniły zaś obecne w inwentarzu z 1480 r. *repertorium iuris et statuta provincialia ad parvum modum et alia iura in eodem continencia*, tamże, s. 69-70; MPH, t. 5, s. 939.

³³ Z. Budkowska, *Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII wieku*, St. Żr., 1 (1957) s. 109-118, było to jedno dzieło nazywane zazwyczaj od incipitu *Isidorus De summo bono*, będące niedokończonym zarysem teologii (ok. 1138-1141) i należało do wybitnych prac studiowanych w szkołach paryskich. Jednocześnie było jednym ze źródeł Sentencji Piotra Lombarda.

³⁴ Zob. Wielgus, *Obca literatura biblijna*, s. 100.

³⁵ Zob. S. Bylina, *Wpływy Konrada Waldhausena na ziemiach polskich w drugiej połowie XIV i pierwszej połowie XV wieku*, Wrocław 1966, s. 91-103.

³⁶ Por. Wielgus, *Obca literatura biblijna*, s. 184, 185.

³⁷ MPH, t. 5, s. 940: [...] *et errores hereticorum pauperum de Lugduno et kathariorum et Paterinorum in uno volumine* [...].

³⁸ *Pharetra contra Judeos et dicta salutis i Thalmuth contra Judeos*, MPH, t. 5, s. 939, 940.

³⁹ Stopka, *Szkoły katedralne*, s. 140.

⁴⁰ Tamże, s. 151. Niewykluczone, że chodziło w tym przypadku o Lukana, którego znajomość w szkołach polskich zakłada Stopka, tamże, s. 153.

⁴¹ A. Fijałkowski, *Wincenty z Beauvais OP (ok. 1194-1264) o wychowaniu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 38 (1997) s. 13, 22; tenże, *Puer eruditus. Idee edukacyjne Wincentego z Beauvais (ok. 1194-1264)*, Warszawa 2001, s. 100-101.

Biblii zawierają wiele ważnych i popularnych dzieł z okresu późnego średnio-wieczna oraz epoki wczesnonowożytnej. Były to m.in.: dzieło zatytułowane *Biga salutis, czyli sermones dominicales* Michała z Węgier z połowy XV w., *Sermones discipuli* – inaczej *discipulus de tempore* Jana Herolta († 1468)⁴², dekrety Gracjana – *Gratiani decretum*, *Gratianus de jure naturali*⁴³, summa Clementina⁴⁴, *Abbas super tertio Decretales*⁴⁵, *Scholastica historia* – dzieło Piotra Comestora (nazywanego Manducatorem), mistrza paryskiego, napisane około 1170 r.⁴⁶, *Logica* Piotra Hiszpana, traktat, którym posługiwano się w nauczaniu logiki, znany z używania go w Polsce w XV w.⁴⁷, *Etymologia* Izydora z Sewilli, w oparciu o którą można było prowadzić naukę komputu i elementów quadrivium. Podstawy astronomii mogły być przybliżane dzięki obecnemu w spisie traktatowi Bedy. Obecne były ponadto *Physica* Arystotelesa, której znajomość przyniosła tzw. trzecia recepcja z początku XIII w., dzieła Jana Gersona⁴⁸, *Geografia* Ptolemeusza, kazania święteczne Jakuba de Voragine⁴⁹, *Epistolae Pauli* – apokryf, bardzo wczesny, znany już św. Hieronimowi⁵⁰. Z pozostałych należy wymienić: sermones Dionizego Kartuza, *Opera* Józefa Flawiusza, Rufinusa z Akwilei⁵¹, *libri formularum*⁵², *Moralia* B. Gregorii – prawdopodobnie *Moralia super Hiob* św. Grzegorza⁵³, *Gesta*

⁴² W. B a z i e l i c h, *Resztki „Biblioteki Parafialnej” w Starym Sączu*, „Roczniki Biblioteczne”, 6 (1962) z. 3-4, s. 154; W i e l g u s, *Obca literatura biblijna*, s. 216.

⁴³ Dekrety Gracjana z teologicznego punktu widzenia przewyższały wszystkie kolekcje prawne, zob. W o l n y, *Z dziejów katechezy*, s. 164.

⁴⁴ Księga konstytucji (*Constitutiones Clementinae Klemensa V*, z 1314 r.), tzw. „Klementyny”, znane w Polsce od XIV w., zob. P e t r a n i, *Kanonistyka*, s. 366; P o t k o w s k i, *Książka rękopiśmienna*, s. 160.

⁴⁵ Dzieło prawnicze, może część większej całości *Abbas in quinque libris super decretales*, M. R e c h o w i c z, *Początki i rozwój kultury scholastycznej*, w: *Dzieje teologii*, t. 2, s. 55; R y ł, *Biblioteka katedralna*, cz. 1, s. 210 i nn.

⁴⁶ Była opowieścią z dziejów biblijnych i apostoelskich, uszczegółowioną wiadomościami czerpanymi z innych źródeł, głównie z Józefa Flawiusza, zob. B u d k o w a, *Księgozbiór polskiego uczonego*, s. 113-114.

⁴⁷ Był to podręcznik o uniwersalnym charakterze, będący swego rodzaju repetytorium logiki, autorstwa Piotra z Lizbony, późniejszego papieża Jana XXI († 1277), podający systematykę logiki w oparciu o autorytet Arystotelesa, zob. M. M a r k o w s k i, *Logika*, Wrocław 1975, s. 13-17; S t o p k a, *Szkoły katedralne*, s. 159.

⁴⁸ Przybliżały czytelnikom nurt nowej pobożności (*devotio moderna*), skłaniający się ku uznaniu przewagi wewnętrznego przeżycia i indywidualnego kontaktu z Bogiem nad obrzędami kościelnymi, przy jednoczesnej niechęci do wszelkiej spekulacji scholastycznej, zob. P. S c z a n i e c k i, *Nauka o modlitwie i życiu wewnętrznym*, w: *Dzieje teologii*, t. 1, s. 330-334.

⁴⁹ Zob. W i e l g u s, *Obca literatura biblijna*, s. 144-145.

⁵⁰ B u d k o w a, *Księgozbiór polskiego uczonego*, s. 110-111.

⁵¹ Były to homilie w tłumaczeniu św. Hieronima z obszernym komentarzem w przekładzie Rufina.

⁵² Podręcznik z kręgu „Modi Epistolandi”, będący podstawą wykładu nauki pisania listów, zob. L. W i n n i c z u k, *Epistolografia. Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce w XV-XVI wieku*, „Biblioteka Meandra”, 19 (1952) passim.

⁵³ W całości było to 35 ksiąg, jedno z najpopularniejszych dzieł teologiczno-moralnych śre-

Romanorum – zbiór exemplów⁵⁴, podobnie jak *Speculum exemplorum* – zwierciadło przykładów⁵⁵, św. Bonawenturę – *Directorium super scripta*⁵⁶, Boecjusza⁵⁷, co najmniej kilkanaście tomów homilii Ojców Kościoła do poszczególnych ksiąg pisma świętego (Augustyna, Bedy, Bazylego, Jana Chryzostoma), kilka tomów Erazma z Rotterdamu (m.in. opracowanie Nowego Testamentu)⁵⁸, *Confessio fidei* Stanisława Hozjusza – w omawianym spisie figurujące jako *Confessio Hossii*, będące jasnym i systematycznym wykładem nauki katolickiej⁵⁹, dzieło Justyna, Sidoniusa Apollinarisa, Pawła Diakona, Angelusa de Clavasio – *Summa Angelica*⁶⁰, *Summa Silvestrina* (z XVI w.) w dwóch egzemplarzach⁶¹, *Summa Maior* arcybiskupa Florencji św. Antonina (z XV w.)⁶², również w dwóch egzemplarzach, *summa Aleksandra z Hales*⁶³, dwa dzieła Waleriusza Maksimusa, autora popularnych w średniowieczu zbiorów dotyczących tematyki historyczno-anegdotycznej świata starożytnego⁶⁴. Ciekawe, że na początku spisu, zaraz po Biblii, umieszczono 9 tomów autorstwa św. Hieronima⁶⁵, co zdaje się świadczyć, iż były

dniowiecza, zob. Budkowa, *Księgozbiór polskiego uczonego*, s. 110-113; Wielgus, *Obca literatura biblijna*, s. 72-74.

⁵⁴ Znany w Polsce średniowiecznej, będący m.in. źródłem kanonicznej wersji żywota św. Aleksego, gdzie oficjalna rzymska wersja zdarzeń przenikała do świadomości wiernych głównie poprzez liturgię oraz kazania głoszone w języku narodowym, zob. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 494.

⁵⁵ Chętnie używane na ambonach wielu krajów, przerabiane i wydawane od 1481 r., zob. Krawczyk, *Biblioteki parafialne*, s. 262.

⁵⁶ Prawdopodobnie komentarz do Sentencji Piotra Lombarda, powstały w latach 1250-1255, zob. Stopka, *Szkoly katedralne*, s. 182; Michałowska, *Średniowiecze*, s. 467.

⁵⁷ Boecjusz zasłynął jako twórca dzieła *De consolacione philosophiae* (*Opocieszeniu, jakie daje filozofia*), w którym rozważał kwestię wolności człowieka, kierowania wolą i wyborami, wolności duszy w kontakcie z Bogiem. Kontynuował myśl platońską i arystotelesowską. Był również jednym z przedstawicieli antycznej tradycji muzycznej (*De institutione musica libri V*). Niestety nie wiemy, które z jego dzieł było w omawianej bibliotece, gdyż spis podaje w tym przypadku tylko autora.

⁵⁸ Por. Mandziuk, *Erazmiana w Bibliotece Parafialnej w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne”, 22 (1978) z. 3-4, s. 407-420.

⁵⁹ Petroni, *Kanonistyka*, s. 387.

⁶⁰ Wyczawski, *Biblioteki kościelne*, s. 124-126; Bajda, *Teologia moralna*, s. 273.

⁶¹ Mandziuk, *Księgozbiór przy kościele św. Jakuba*, s. 603. Autor Sylwester Prierias, był dominikaninem, przeciwnikiem Lutra w Italii.

⁶² Tamże, s. 603.

⁶³ Tzw. *Summa fratris Alexandri*, w omawianym źródle jako Aleksandri de Altes, co niewątpliwie jest zapisem błędnym, zob. Fijałkowski, *Puer eruditus*, s. 26.

⁶⁴ Waleriusz Maksimus, historyk z czasów Tyberiusza. Jego dzieła nie posiadały specjalnej wartości historycznej, jednak były wykładane na wydziale filozoficznym Akademii Krakowskiej w okresie humanizmu i uznawane są za ulubioną lekturę czasów odrodzenia, zob. H. Baryc, *Rozwój i upadek Akademii Krakowskiej*, w: *Kultura Staropolska*, Kraków 1932, s. 283; L. Hajduki i wic, *Biblioteka Macieja z Miechowa*, Wrocław 1960, s. 337; M. Jaroszyńska, *Biblioteka Jana Góry rajcy krakowskiego z XVI w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 6 (1962) z. 3-4, s. 20; Bazielech, *Resztki „Biblioteki Parafialnej”*, s. 147-169.

⁶⁵ Kopiaż, k. 176r.

to znane już w XII w. prologi do ksiąg biblijnych, dostarczające wstępnych wiadomości. Nie brakło także dzieł św. Tomasza z Akwinu, Hugona od św. Wiktora, Orygenesza, Wincentego z Beauvais (*Speculum historiale* i *Speculum naturale*), Bernardyna de Bustis i innych⁶⁶.

Zastanawiający jest fakt, iż w wizytacji radziwiłłowskiej, której rękopis znajduje się w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie znalazła się lista książek różniąca się znacznie od tej z kopiarza wiślickiego. Przede wszystkim inna jest kolejność i ilość spisanych kolekcji, a ponadto występują autorzy i dzieła, których nie zinwentaryzowano w trakcie wizytacji. O ile kopiarz wylicza w sumie około 270 pozycji, w tym około 30 to księgi liturgiczne, to w wizytacji spisano siedemdziesiąt kilka pozycji plus około 30 ksiąg liturgicznych. Analiza spisu książek w wizytacji i kopiarzu pokazuje, że w zasadniczej części w trakcie wizytacji zinwentaryzowano książki biblioteki kościoła kolegiackiego, natomiast nie wspomina się ani słowem o bibliotece wikariuszy wiślickich, chociaż opisano dokładnie wyposażenie tzw. Domu Długosza. Różnice w obu inwentarzach mogą się brać z faktu, iż w trakcie wizytacji spisano książki będące aktualnie w bibliotece, zaś kopiarz sporządzony przez miejscowego kanonika może zawierać kompletną listę dzieł, nawet tych, które w trakcie wizytacji były „wypożyczone”. Oczywiście jest to tylko jedna z możliwych hipotez⁶⁷.

Inwentarz biblioteki z 1785 r. zawiera charakterystyczne dla księgozbiorów tego okresu druki autorstwa polskich kaznodziejów jak kazania Starowolskiego, Rychłowskiego, Birkowskiego, Adama z Opatowa⁶⁸, a z zagranicznych Conciones Kacpra Sanchezza. Z ciekawszych można wymienić Diogenesa Laertiosa – *De vita et moribus Plutarcha*, prawdopodobnie ze zbioru *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, czy przedstawicieli klasyki rzymskiej. Z zakresu ascetyki i egzegezy obecne były w bibliotece m.in. *De imitatione Christi* Tomasza à Kempis⁶⁹ i *Ludovicus Granatensis de frequenti communione*⁷⁰. Licznie reprezentowane były oficja, zwłaszcza maryjne. Uwagę zwraca obecność dzieła zatytułowanego *Saxonis Gramatici Historia*.

⁶⁶ M.in. Leonardi de Utina (średniowieczny kaznodzieja dominikański), Fryderyk Nausea (jeden z głośniejszych apologetów i kaznodziejów XVI w.), Viceliusz (Jerzy Witzel, autor znanego komentarza w języku niemieckim do całego Starego Testamentu), Theophylakt (wybitny egzegeta bizantyjski), Joannes Gritsch; por. Zielińska, *Biblioteka klasztoru kanoników*, s. 109-110; Witkowski, *Próba rekonstrukcji biblioteki kartuzji Passionis Christi w Legnicy*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, s. 101-103.

⁶⁷ Mimo wszystko badając katalogi biblioteki wiślickiej i tak jesteśmy w dobrej sytuacji, o czym przekonuje studium Wycza wskiego, *Biblioteki parafialne*, s. 118-120, gdzie autor stwierdził, „że nie wszędzie spisywano szczegółowo biblioteki kościelne w trakcie wizytacji radziwiłłowskiej”.

⁶⁸ Kracik, *Biblioteki parafialne*, s. 261-262.

⁶⁹ Właściwie Thomas van Kempen († 1471), mistyk, zob. Michałowska, *Średniowiecze*, s. 21.

⁷⁰ Ludwik z Granady († 1588), najwybitniejszy pisarz ascetyczny wśród hiszpańskich dominikanów, Bazielich, *Resztki „Biblioteki Parafialnej”*, s. 155; K. Górski, *Teologia ascetyczno-*

Pełne opracowanie przedstawionych wyżej inwentarzy nie jest możliwe ze względu na to, że często nie zapisywano tytułu dzieł i autorów lecz incipity, a ponieważ zbiory owe dziś już nie istnieją, więc uniemożliwia to korektę i wyjaśnienie tytułu książki i jej autora.

Ciekawe będzie natomiast zestawienie dzieł i autorów powtarzających się co najmniej w dwóch spisach.

	1480 r.	1599 r.	1785 r.
Rationale divinatorum officiorum Wilhelma Duranda	2 egz.	2 egz.	brak
św. Hugo	brak	9 egz.	4 egz.
Decreta Gracjana	brak	2 egz.	2 egz.
Izydor z Sewilli	2 egz.	3 egz.	1 egz.
Tomasz z Akwinu	1 egz.	1 egz.	2 egz.
Confessio Hossi	brak	1 egz.	1 egz.
Wincenty z Beauvais	brak	2 egz.	2 egz.
Bonawentura	brak	2 egz.	2 egz.
Antonio Sabellini	brak	5 egz.	2 egz.
Petrus Aquila	brak	1 egz.	1 egz.
Dionizy Kartuz	brak	3 egz.	1 egz.
Summa Angelica	brak	1 egz.	1 egz.
Bernardino de Busti	brak	2 egz.	1 egz.
summa Clementina	brak	2 egz.	1 egz.
Jan Chrysostom	brak	1 egz.	1 egz.
Beda	brak	1 egz.	1 egz.
Arystoteles	brak	1 egz.	1 egz.
De regimine principum	1 egz.	1 egz.	brak
Erazm z Rotterdamu	brak	7 egz.	1 egz.
Aleksander z Hales	brak	1 egz.	2 egz.
św. Antonin, biskup Florencji	brak	3 egz.	1 egz.
Frederici Nausei	brak	1 egz.	1 egz.
Summa Silvestrina	brak	2 egz.	1 egz.

Jeśli chodzi o ilość tomów, najwięcej w 1599 r., aż 9 było autorstwa św. Huga i św. Hieronima, 7 Erazma z Rotterdamu, 6 Dionizego Kartuzy, 5 Pelbarta z Temesvar⁷¹, 4 Bonawentury i Jana Gersona. W 1785 r. nie spotykamy już tak dużej ilości woluminów jednego autora.

mystyczna (wiek XVI-XVIII), w: *Dzieje teologii*, t. 2, s. 437; Mandziuk, *Księgozbiór przy kościele św. Jakuba*, s. 609; W. Karpuś, *Biblioteka marianów w Puszczy Korabiewskiej (Marianańskiej) na podstawie inwentarza z 1845 roku*, ABMK, 69 (1998) s. 356.

⁷¹ Przedreformacyjne zbiory kazań, drukowane „reklamowo” pod imieniem Juliana Pomcriusa, rektora z Arles, żyjącego w V-VI w., zob. H. E. Wyczański, *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI w.*, „Polonia Sacra”, 7 (1955) z. 1, s. 31, 52, który podaje, że wystąpił on w

Znając inwentarze biblioteki z XV, końca XVI i 80-tych lat XVIII w. możemy spróbować przedstawić wartości edukacyjne dzieł znajdujących się w Wiślicy. Przegląd wypada zacząć od popularnych w XIII w. żywotów Chrystusa i świętych. Ujęte w spisach *Vita Christi*⁷² przekazywały tradycję kościelną dopełnioną zdarzeniami cudownymi i popularyzowały osobę Jezusa Chrystusa. Utwory hagiograficzne były wówczas źródłem wiedzy o świętych, a powstawały one według średniowiecznych wyobrażeń. Kolejnym, popularnym już od wczesnego średniowiecza typem literatury były homilie, będące swobodną formą objaśniania wybranych fragmentów Pisma Świętego. Popularyzatorami w tej dziedzinie byli zwłaszcza Ojcowie Kościoła, których twórczość gromadzono później w zbiory zwane homiliarzami. Początkowo ich zawartość znana była tylko ludziom Kościoła. Z czasem przekładano je lub streszczano w językach narodowych by upowszechniać ich treść podczas nabożeństw, a zwłaszcza podstawowe prawdy wiary. Kolejną fazą upowszechniania prawd wiary stało się sermo, czyli kazanie, które wyparło homilię patrystyczną z uniwersytetów i szkół katedralnych, ale w kazaniach popularnych dla ogółu wiernych nawiązywano raczej do tradycji homilii preferując swobodny, łatwy i obrazowy wykład prawd wiary⁷³. Kolekcje sermones zarówno w inwentarzu z XV, jak i z końca XVI w. zajmują porównywalne miejsce⁷⁴. Nie brak też podręczników teoretycznych rozwijających sermo i mających w tytule zazwyczaj *ars predicandi* czy *gemma predicantium*. Kładziono w nich nacisk na fakt, iż treść i poziom kazań powinny być dostosowane do poziomu słuchaczy. Starano się pokazać, jak żyć by osiągnąć stan błogosławieństwa. Na kanwie głoszonych kazań powstawały exempla – czyli przykłady, które szybko zaczęto zbierać w obszerne kolekcje, na przykład *Speculum exemplorum*, które było w omawianej bibliotece w 1599 roku⁷⁵.

Jedno ze starszych dzieł w omawianej bibliotece, o incipicie *peniteas cito* (tzw. „księga pokutna”), było podręcznikiem dla spowiedników i zawierało spis „typowych” grzechów, często kojarzonych z poszczególnymi stanami średniowiecznego społeczeństwa, będąc jednocześnie podręcznikiem dla przyszłych spowiedników⁷⁶.

Z kolei *Speculum historiale* Wincentego z Beauvais było encyklopedycznym

106 bibliotekach parafialnych i 39 prywatnych w diecezji krakowskiej w końcu XVI w.; Więlgus, *Obca literatura biblijna*, s. 227.

⁷² MPH, t. 5, s. 939; *Kopiarz*, k. 333r.

⁷³ Michałowska, *Średniowiecze*, s. 199-209.

⁷⁴ W 1480 r. – w 10 pozycjach, MPH, t. 5, s. 938-940; w 1599 r. – co najmniej w 25 pozycjach, *Kopiarz*, k. 176r-179r, 333r-337v; AV Cap. 9, k. 382v-389r.

⁷⁵ *Kopiarz*, k. 333r.

⁷⁶ Wołny, *Z dziejów katechezy*, s. 195, uważa, że mógł pochodzić z tzw. *Morale scholarum* Jana z Garlandii, zaś autorem tekstu był Wiliam de Montibus, scholar angielski z końca XIII w., kanclerz Lincoln i lektor teologii; Stopka, *Szkoły katedralne*, s. 178. W kolegiacie wiślickiej znajdował się już w I połowie XIV w. O sumach i podręcznikach spowiedniczych zob. J. Delumeau, *Grzech i strach. Poczucie winy w kulturze zachodu XIII-XVIII*, Warszawa 1994, s. 285-295.

dziełem czytany w całej średniowiecznej Europie, zawierającym m.in. obszerną relację o dziejach Mongołów i ich najeździe na Węgry i Polskę⁷⁷. Inne, niezwykle ciekawe dzieło, którego fragmenty zalicza się do literatury poświęconej wychowaniu to *Speculum naturale* Wincentego⁷⁸. Równie interesujący był traktat Idziego Rzymianina *O wychowaniu księcia*, w którym postulowano konieczność zdobywania umiejętności czytania i pisanie przez każdego szlachetnie urodzonego⁷⁹. W inwentarzach z końca XVI w. szczególną uwagę zwraca kilka egzemplarzy *Kroniki polskiej* autorstwa mistrza Wincentego, z komentarzem mistrza Uniwersytetu Krakowskiego Jana z Dąbrówki, dyktowanej przez Macieja z Kobylina, profesora teologii i rektora Uniwersytetu Krakowskiego⁸⁰. Była to popularna lektura szkolna wykładana w ważniejszych szkołach polskich, takich jak szkoła katedralna na Wawelu i szkoła kolegiacka w Sandomierzu⁸¹. Jest to świadectwo zainteresowania historią Polski i przekazywania podstawowej wiedzy w tym zakresie uczniom szkoły wiślickiej. Rolę podręcznika dla uczącej się młodzieży pełnił *Processus utriusque iuris* – w naszym inwentarzu pod nazwą *Processus iuris*⁸².

Daje się zauważyć, iż w dużej mierze była to biblioteka typowo kaznodziej-ska. Nie może to dziwić, gdyż od IV soboru laterańskiego mamy do czynienia z systematycznymi nakazami w kwestii zawartości bibliotek, w których miały być mszały, penitencjały, teksty dla kaznodziejów – w tym historyczne i historiograficzne – będące materiałem do komponowania kazań i exemplów. Z kolei penitencjały były dziełami, których autorzy chcieli dać duchownym do rąk „narzędzie” wspierające spowiedników natykających się na różne – szczególne przypadki, pouczając ich, jak pokierować penitentem i podając taryfikatory kar za rozmaite winy⁸³.

W XVIII-wiecznym inwentarzu zwracają uwagę przedstawiciele klasyki greckiej i rzymskiej. Znalazły się wówczas w bibliotece *Fizyka* i *Republika* Arystotelesa, mowy Cyserona, dzieło Liwiusza *Ab urbe condita*⁸⁴, Horacy, Waleriusz Maksimus, Józef Flawiusz, a także książki przybliżające zasady języka greckie-

⁷⁷ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 139.

⁷⁸ Fijałkowski, *Wincenty z Beauvais*, s. 13-14.

⁷⁹ N. Orme, *From Childhood to Chivalry*, London 1986, s. 143-144; zob. przyp. nr 32.

⁸⁰ Kopiaż, k. 179r: *Chronica Polonorum magistrum Mathiam de Cobelino*; zob. M. Zwiernican, *Komentarz Jana z Dąbrówki do Kroniki mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, Wrocław 1969, s. 73-77. W nauczaniu kładziono nacisk na walor moralistyczny tego dzieła, a komentarz odgrywał ważniejszą rolę niż sama kronika.

⁸¹ E. Potkowski, *In scola scriptum. Szkoła jako miejsce działalności pisarskiej w średniowiecznej Polsce*, w: *Nauczanie w dawnych wiekach*, s. 169-170.

⁸² Kopiaż, k. 177r; Petroni, *Kanonistyka*, s. 377. Ponadto znajdowały się jeszcze jakieś bliżej niezidentyfikowane *Repertorium iuris* i *Practica iuris*, Kopiaż, k. 178v, 179r.

⁸³ Poza tematem naszych rozważań pozostał problem choćby hipotetycznego zestawienia duchownych mogących głosić kazania w Wiślicy. Wydaje się jednak, że na obecnym stanie badań nie jest to możliwe. W tym miejscu pragnę wyrazić podziękowanie dla dra Krzysztofa Brachy za cenne uwagi, których mi udzielił odnośnie problematyki kaznodziejskiej.

⁸⁴ Wiadomo, że Jan Długosz przywiózł z Włoch księgi rzymskich autorów, jak Sallustiusza,

go i łacińskiego: *Insitutiones linguae Graece* i *Sinonyma variarum Lingvarum*. Z działających w Polsce w okresie odrodzenia zwraca uwagę Konrad Celtis (*Imperationis Germani Liber*)⁸⁵.

Pytanie o wartość edukacyjną biblioteki wiślickiej nie jest podstawowym tematem tego szkicu. Zdając sobie jednak sprawę z jego znaczenia, zasygnalizowałem jedynie niektóre, bardziej charakterystyczne wątki⁸⁶.

Ponieważ omawiany księgozbiór obecnie nie istnieje, więc fakt ten unieumożliwia próbę wyrażenia opinii co do korzystających z jego zasobu, gdyż nie możemy stwierdzić, czy książki były często używane, a także czy pozostały ślady notatek i zapisów ich czytelników w postaci na przykład marginaliów⁸⁷. Jedynie w inwentarzach z 1480 i 1785 r. zachowały się informacje o głosach, wskazujące na częste wykorzystywanie tychże w praktyce liturgicznej⁸⁸. Warto jeszcze dodać, że poza zbiorami kazań polskich kaznodziejów, w 1785 r. wśród dzieł polskojęzycznych znalazły się: niektóre oficja (głównie maryjne), jakieś kanony soborowe, Dzieło zbawienia ludzkiego, Różaniec kaznodziejski, Żywoty Świętych (np. Jana Kantego), katechizmy rzymski i trydencki, i Ogłos procesów kryminalnych. Powyższe pozwala domniemywać, że duchowni mieli możliwość czerpania pełnymi garściami w celu komponowania i umiejętnego głoszenia kazań⁸⁹.

Inwentarze biblioteki wiślickiej przekonują, że miejscowe duchowieństwo realizowało zalecenia synodów, które nakazywały proboszczom by ci dbali o posiadanie na miejscu dzieł większości Ojców Kościoła, wybitnych scholastyków i teologów⁹⁰. Nie zabrakło w spisach egzemplarzy Biblii, nie tak znowu powszechnych w ówczesnych czasach. Przyzwoity poziom oficjum, zarówno mszalnego, jak i liturgicznego zapewniał zbiór liczący kilkanaście pozycji w 1480 r., i kilkadziesiąt w latach 1598 i 1785⁹¹.

Liwiusza, Cyceron, Kurcjusza i innych. Być może tą drogą dostały się do Wiślicy (gdzie Długosz posiadał najpierw kantorę a następnie kustodię), niektóre z dzieł klasyków rzymskich, zob. *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1974, s. 407.

⁸⁵ IIKW-1, odpis wizytacji z 1785 r., k. 3v-7r.

⁸⁶ Por. M. R e c h o w i c z, *Sztuki wyzwolone na przełomie XIV i XV wieku w świetle katalogów polskich bibliotek kapitulnych*, RTK, 19 (1972) z. 2, s. 57-67.

⁸⁷ Nieco światła mogłaby rzucić dokładna lektura zachowanych rękopisów z biblioteki wikariuszy wiślickich, o których podał informację J. Z a t h e y, *Katalog rękopisów średniowiecznej Biblioteki Kórnickiej*, Wrocław 1963. Należy jednak zauważyć, że w przypadku braku istnienia zasadniczej części księgozbioru, nawet lektura kilku woluminów nie pozwoliła by na wyciąganie pewnych, dostatecznie uzasadnionych wniosków.

⁸⁸ MPH, t. 5, s. 940 : [...] *textus Iohannis super epistolas ac Malachie prophete cum glosa* [...]. Drugi przypadek nie jest niczym nadzwyczajnym, jako że chodzi o Biblię, IIKW-1, odpis wizytacji z 1785 r., k. 4v: *Biblia cum glossa ordinaria*.

⁸⁹ W kolegiacie wiślickiej kazania w XV w. głosili wikariusze, przy czym nie wiemy, czy był to jeden – stały, czy każdy po kolei, LB, t. 1, s. 404, 429; W o l n y, *Z dziejów katechezy*, s. 300.

⁹⁰ *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae et constitutiones synodorum*, ed E. Likowski, t. 1, Posenaniae 1883, s. 293 (1527 r.).

⁹¹ MPH, t. 5, s. 941-942; *Kopiarz*, k. 336r-337v; AV Cap. 9, s. 388-391; IIKW-1, odpis wizytacji

Uwagę zwraca bogaty dział prawa, na który składały się dekrety Gracjana, Grzegorza, *Klementyny*⁹², zbiory ustaw soborów i statuty Królestwa Polskiego⁹³. Mogło to mieć związek z funkcjonującym w Wiślicy sądem oficjała biskupiego, który to urząd pełnili zawsze duchowni związani z miejscową kolegiatą⁹⁴.

Zestawione inwentarze są nieprzypadkowe, gdyż po wizytacji radziwiłłowskiej, kiedy niebezpieczeństwo protestanckie przestało grozić, zaniechano praktyki spisywania ksiązek⁹⁵. Dopiero wizytacja biskupa Załuskiego z lat 1747-1749 ponownie przekazuje informacje o zbiorach ksiązek w parafiach. O tym, że w przypadku biblioteki wiślickiej wiek XVII nie przyniósł zasadniczych zmian przekonują omówione inwentarze. Nie oznacza to, że nie było ich w ogóle. Zaważalny jest przyrost dzieł z zakresu klasyki rzymskiej i pisanych w języku polskim. Charakterystyczne dla księgozbiorów kościelnych było gromadzenie zbiorów podręcznych zarysów teologii i najpopularniejszych kompendiów, które występowały obok wielotomowych sum, a które w naszym przypadku reprezentują Tomasz z Akwinu, św. Hugo, Dionizy Kartuz, czy antyheretycka summa tzw. pseudo-Rainera⁹⁶ (Anonima Passawskiego, ok. 1260/1266). Dla wieku XV mamy pewność, że zbiór miejscowy był podobny do istniejących przy innych kościołach kolegiackich, przy których funkcjonowały szkoły⁹⁷. Również w XVI-XVIII w. nie różnił się on zasadniczo od księgozbiorów istniejących przy kościołach parafialnych, oczywiście z uwzględnieniem indywidualnych potrzeb i zainteresowań zarówno ofiarodawców ksiązek, jak i tych, którzy z nich korzystali⁹⁸.

Wbrew utartym poglądom, jakoby biblioteki wikariuszy i mansjonarzy

z 1785 r., k. 3v-7r. Ponadto kopiarz i akta wizytacji radziwiłłowskiej wyliczają dalszych kilkadziesiąt ksiąg liturgicznych przy kościołach św. Wawrzyńca, św. Marcina i szpitalnym św. Ducha.

⁹² Zob. przyp. nr 43; J. Szymanski, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968, s. 149-152.

⁹³ Zob. Petroni, *Kanonistyka*, s. 361-398.

⁹⁴ P. Kardys, *Mieszkańcy Wiślicy w księgach oficjalu wiślickiego w końcu XV – pierwszej połowie XVI w.*, PH, 93 (2002) z. 2, s. 197-210.

⁹⁵ W literaturze zwracano już wielokrotnie uwagę, że nie spisywano ksiązek tak dokładnie jak np. argenteria czy szaty liturgiczne, gdyż zasadniczym celem było sprawdzenie nie jakości i ilości ksiązek, ale czy nie ma dzieł heretyckich, zob. Wyczański, *Biblioteki kościelne*, s. 122-123.

⁹⁶ Zob. przyp. nr 37.

⁹⁷ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 208.

⁹⁸ Zob. H. Rybus, *Biblioteka kolegiaty łaskiej*, Łódź, 1939, passim; H. E. Wyczański, *Biblioteki kościelne*, „Polonia Sacra”, 7 (1955) z. 1, s. 27-68; F. Stopniak, *Historia biblioteki kolegiaty w Zamościu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 7 (1960) z. 4, s. 103-108; W. Wójcik, *Archiwum i biblioteka kapituły w Sandomierzu*, ABMK, 7 (1963) s. 5-41; Wyczański, *Kościelne zbiory biblioteczne*, s. 542-543; Kracik, *Biblioteki parafialne*, s. 249-271; Rył, *Biblioteka katedralna*, cz. 2, s. 237-297; *Biblioteki kościelne*, kol. 505-510; Wołny, *Z dziejów katechezy*, s. 149-207; Mandziuk, *Biblioteka przy kościele św. Jakuba*, z. 1-2, s. 27-78; M. Kowalczyk, *Biblioteka w kościele parafialnym w Książnicach Wielkich*, „Studia Mediewistyczne”, 33 (1998) s. 201-211; J. M. Marszałska, *Zarys dziejów biblioteki parafialnej w Czchowie*, ABMK, 69 (1998) s. 399-405; J. Kozłowska, *Zbiory starych ksiązek, w bibliotekach parafialnych i klasztornych*, ABMK, 77 (2002) s. 41-51.

przedstawiały się głównie z powodu ubóstwa skromnie⁹⁹, należy zauważyć, że w omawianym przypadku było inaczej. Biblioteka wikariuszy wiślickich była bowiem równie obszerna i ciekawa, jak charakteryzowana tu biblioteka kolegiacka. Istnienie osobnej biblioteki wikariuszy pokazuje, że niekoniecznie zbiory takie funkcjonowały tylko w większych ośrodkach, jak Kraków, Gniezno czy Sandomierz, jeśli zaś był to wyjątek potwierdzający regułę to tym wyżej należy oceniać środowisko wiślickich wikariuszy na przestrzeni późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych¹⁰⁰. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, na ile istnienie biblioteki wiślickiej służyło ambitniejszym duchownym w pogłębianiu wiedzy i prowadzeniu pracy naukowej, choć z całą pewnością w ciągu kilku stuleci nie mogło zabraknąć świątłych kanoników i wikarych, wykorzystujących twórczo miejscowe zbiory, a warto przypomnieć, że pracowali tu wspomniany już wcześniej Albert Chotelski czy Marcin Kromer. Ten drugi pozostawił po sobie ślad w postaci tomu, który własnym kosztem odnowił i oprawił¹⁰¹.

Pewne jest natomiast, że na co dzień księgozbiór stanowił raczej pomoc dla księży i służył im dla uzupełniania ich wiedzy teologiczno-pastoralnej¹⁰². Należy ponadto pamiętać, że przez cały XVI w. Wiślica i jej najbliższe okolice były miejscem burzliwych wystąpień o charakterze antyklerykalnym, co być może wpływało pozytywnie na wykorzystanie księgozbioru przez miejscowe duchowieństwo¹⁰³.

W literaturze przedmiotu podkreśla się, iż ówczesnie książki gromadzono niejako na zapas, a pozyskiwano je głównie dzięki darowiznom. Także w Wiślicy musiało być podobnie. Potwierdza to fakt występowania najpopularniejszych dzieł w kilku egzemplarzach, co nie mogło by mieć miejsca, gdyby księgozbiór gromadzony był systematycznie.

Widoczny jest również znaczny przyrost księgozbioru pomiędzy końcem XV a końcem XVI w., co jest zjawiskiem typowym, związanym z dobrą kondycją gospodarczą Polski, upowszechnieniem się kultury pisma i szerszym oddziaływaniem szkolnictwa, oraz faktem, że ominęły nasz kraj kataklizmy niosące zagładę księgozbiorów średniowiecznych¹⁰⁴. Upowszechniały się także zalecenia synodów podkreślające konieczność opieki nad księgozbiorami (np. synod piotrkowski z 1589 r.). Nakaz kontrolowania książek zalecał już synod z 1420 r., próbując w ten sposób przeciwdziałać rozprzestrzenianiu się poglądów heretyc-

⁹⁹ Wyczański, *Kościelne zbiory biblioteczne*, s. 526.

¹⁰⁰ O poziomie intelektualnym kleru zob. P. Szczaniecki, *Nauka o modlitwie i życiu wewnętrznym*, w: *Dzieje teologii*, t. 1, s. 328.

¹⁰¹ AV Cap. 9, s. 383-384: *Martini Cromeri impensis, qui reintegrari curavit: Martyrologium una cum calendario*.

¹⁰² Wyczański, *Kościelne zbiory biblioteczne*, s. 536; M. Jabłoński, *Teoria duszpasterstwa (wiek XVI-XVIII)*, tamże, t. 2, s. 344, zauważa, że na przykład na podstawie katechizmu rzymskiego wyjaśniano wiernym *Credo*, *Dekalog*, sakramenty, mszę św. i *Modlitwę Pańską*.

¹⁰³ Zob. Urban, *Z dziejów reformacji*, passim.

¹⁰⁴ *Biblioteki kościelne*, kol. 507-510.

kich. Co ciekawe, prawdopodobnie właśnie egzemplarz statutów znajdował się w Wiślicy, darowany kolegiacie przez Jakuba z Wiślicy¹⁰⁵. Z kolei stwierdzony brak przyrostu liczby woluminów w bibliotece na przestrzeni prawie 200 lat wskazuje jednoznacznie, że po okresie kontrreformacji mamy do czynienia z brakiem większej pilności miejscowych duchownych w korzystaniu z książek¹⁰⁶. Śladem dawnej, średniowiecznej biblioteki jest zapis z 1785 r. informujący o 40 księgach pisanych. Sytuacja była o tyle niekorzystna, że po zniszczeniach z lat 1655-1656 Wiślica już nigdy nie wróciła do stanu świetności z epoki jagiellońskiej, kiedy to zaliczana była do miast drugiej kategorii (ok. 2 tys. mieszkańców)¹⁰⁷, a w miarę upływu czasu podupadały też nie remontowane miejscowe kościoły. W XIX w. praktycznie funkcjonowała już tylko kolegiata.

¹⁰⁵ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 69-70, 208, oraz przyp. nr 431.

¹⁰⁶ Por. Wyczański, *Kościelne zbiory biblioteczne*, s. 542-543.

¹⁰⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Miasta i mieszczaństwo w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 117, 353; Kiryk, *Urbanizacja Małopolski*, s. 161.

DIE BIBLIOTHEK DER KOLLEGIATSKIRCHE IN WIŚLICA (15.-18. JAHRHUNDERT)

Zusammenfassung

Der Artikel präsentiert ausführlich die erhaltenen Verzeichnisse der sich im 15.-18. Jahrhundert in der Kollegiatkirche in Wiślica befindenden Bücher. Als Ausgangspunkt der Untersuchungen dienten Inventarverzeichnisse aus den Jahren 1480-1483, 1598-1606 und 1785.

Der Katalog der Wiślica-Bibliothek aus dem 15. Jahrhundert umfaßte 34 Posten mit insgesamt etwa 100 Büchern. In späterer Zeit (Ende des 16.-18. Jahrhunderts) zählte die Bibliothek von mehreren hundert bis zu tausend Bänden. Die Bücher wurden in der Kollegiatsschatzkammer sowie im Haus des Vikars aufbewahrt. Sie dienten sowohl den Priestern als auch den Schülern der Kollegiatsschule von Wiślica. Die Analyse der Titel der Werke und ihrer Autoren bezeugt, daß diese Bibliothek ausgesprochenen Predigtcharakter besaß. Autoren, deren Werke in allen Inventarverzeichnissen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert vorkamen, waren Isidor von Sevilla und Thomas von Aquin. Was die Anzahl der Bände betrifft, so stammten (1598) die meisten (jeweils 9) vom hl. Hugo und vom hl. Hieronymus, 7 von Erasmus von Rotterdam, 6 von Dionysius dem Karthäuser, 5 von Pelbart von Temesvar sowie 4 von Bonaventura und Johannes Gerson.

Die Bibliothek enthielt auch Werke griechischer und römischer Klassiker, Missale, Pönitentiale, Predigtsammlungen, Abrisse der Theologie und populäre Kompendien, die vom örtlichen Klerus zur Vervollständigung ihres pastoraltheologischen Wissens genutzt wurden.

Die Inventarverzeichnisse der Bibliothek von Wiślica sind ein Zeugnis dafür, daß der örtliche Klerus die Empfehlung der Synoden verwirklicht hat, daß sich die Pfarrer vor Ort um den Besitz der Werke der meisten Kirchenväter, der wichtigsten Scholastiker und Theologen kümmern sollten.

Für das 15. Jahrhundert besitzen wir die Gewißheit, daß die örtliche Sammlung denjenigen an anderen Kollegiatkirchen mit eigenen Schulen ähnelte. Auch im 16.-18. Jahrhundert unterschied sie sich nicht prinzipiell von den Büchersammlungen der Pfarrkirchen, selbstverständlich unter Berücksichtigung der individuellen Bedürfnisse und Interessen sowohl der Spender der Bücher als auch derer, die sie benutzen.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich